

18. Дубровський В.В. Про Гилянський похід 1725 року / В.В. Дубровський / В кн.: В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець / Ю.М. Кочубей; Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України. – К., 2011. – 544 с.
19. Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – 671 с.
20. Оглобин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглобин / Ред. Любомир Винар, упор. Ігор Гирич, Алла Атаманенко. – Вид. 3-є. – Нью-Йорк-Київ-Львів-Острогож-Торонто, – 2003. – 496 с.
21. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини / В.В. Кривошея. – К., 2010. – 792 с.
22. Кочегаров К.А. “Не замай, король шведський пропадет и загинет...”: к вопросу о судьбе канцеляриста Якова Гречаного, бежавшего из ставки И.С. Мазепы в день Полтавской битвы / К.А. Кочегаров // Славяноведение. – 2014. – №6. – С.57–63.
23. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Горленки / А. Лазаревский // Русский архив. – 1875. – Кн.2. – №7. – С.248–258.
24. Российский государственный исторический архив (РГИА). – Ф.796. – Оп.6. – Д.359. По ведению Правительствующего Сената, о проступках иеромонаха Троицкого Мигулинского монастыря Серапиона. – 57 л.
25. Сень Д.В. Казаки Крымского ханства: начальный этап складывания войсковой организации и освоения пространства (1690-е гг. – начало XVIII в.) / Д.В. Сень // Тюркологический сборник 2009–2010: Тюркские народы Евразии в древности и средневековье / Ред. кол. С.Г. Кляшторный и др. – М., 2011. – С.289–329.
26. Сень Д.В. Русско-турецкая война 1710–1711 гг. и начальный период жизни казаков-некрасовцев на Кубани / Д.В. Сень // Січеславський альманах: Зб. наук. прац з історії українського козацтва. – Дніпропетровськ, 2011. – Вип.6. – С.17–23.
27. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. 4-е изд., доп. / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М., 1999. – 944 с.
28. Большой академический словарь русского языка / гл. ред. А.С. Герд. – М.: СПб., 2013. – Т.22. – 744 с.
29. Словник української мови: в 11 томах. Т.8: Природа-Ряхтливий / ред. В.О. Винник [та ін.]. – К., 1977. – 928 с.
30. Смолій В.А., Степанков В.С. Згасання державної ідеї / В.А. Смолій, В.С. Степанков // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. – К., 2006. – Т.1. – 800 с.
31. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 г.г.). – Часть вторая (1726–1729 г.г.). – Киев, 1895. – 341 с.
32. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Киев, 1912. – Т.3. – 930 с.

Сень Д.В., Швайба Н.И. “Извещал письменно на бунчукowych Семена Лизогуба да Андрея Горленка...”: випадок з історії козацької старшини Гетьманщини 1720-х рр.

У статті досліджується донос ієромонаха Серапіона на представників української козацької старшини влітку 1725 р. Аналізується політичне розслідування у цій справі, а також причини, за якими донос був визнаний неправдивим. Даний випадок розглядається у світлі історії стосунків Гетьманщини і російського царату.

Ключові слова: Гетьманат, Україна, козаки, монастир, ієромонах, донос, слідство, Санкт-Петербург.

Sen D. V., Shvayba N. I. “Izveshhal pis'menno na bunchjukovyh Semena Lizoguba da Andreja Gorlenka...”: The Case from History of the Cossack Ukraine Hetmanate elders 1720s.

The article considers Hieromonk Serapion on the representatives of the Ukrainian Cossack elders in the summer of 1725. It analyzes the political search on this case, as well as the reasons for which the denunciation was proved false. This case is included in the history of relations between Ukraine Hetmanate and the Russian autocracy.

Keywords: Hetmanate, Ukraine, Cossacks, monastery, Hieromonk, denunciation, consequently, St. Petersburg.

УДК 94(477)“1734/1775”

О. А. Барановський

ЗАПОРІЗЬКЕ ГАЙДАМАЦТВО ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА ОСНОВА ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ НОВОЇ СІЧІ

У статті досліджується проблема розбіжницьких походів запорожців протягом XVIII ст. як індикатора ідейно-політичного життя на Січі. Структурується відповідна система соціальних відносин та обґрунтовується суб'єктність товариства – послідовного захисника політичного проекту Запорожжя. З'ясовується практичний вимір внутрішньосічових стосунків у формі визначення базових позицій стосовно гайдамацтва та шляхів їхньої реалізації. Окреслення концепту безпосередньо формує особливий характер самодостатності джерельної бази.

Ключові слова: Нова Січ, гайдамацтво, концепт, товариство, ідейно-політична реальність, протокол допиту, самодостатність джерельної бази.

Гайдамацтво як історичний феномен може бути сприйняте лише за посередництва міфу – засобу комунікації з реальністю та способу ретрансляції смислів, закодованих в об'єкті дослідження. Проте потрапляння теми до горнила міфологізації обумовило її застигання до загальноприйнятих концептуальних форм. Наповнення останніх за рахунок розширення джерельної бази потребує, однак, і актуалізації ключових смислів проблеми. Це об'єктивно створює необхідність у концептуалізації явища. Відправною точкою у даному процесі можемо розглядати Запорожжя як осередок та чинник гайдамацького руху. Природа даного фактору, на наш погляд, виростає з ідейно-політичної площини, де розбіжництво є базовим концептом. Розглянемо це питання у частині рівня самодостатності джерельної бази, ідейно-політичної моделі стосунків на Січі, а також концептуального характеру грабунків.

Проблема до цих пір випадала з історіографічного дискурсу, передусім з огляду на особливий характер ідейно-політичної реальності, що утверджувалась на екзистенційному рівні, емпірично не прослідковуючись в джерелах та проявляючись переважно у грабунках і соціальних хвилюваннях січовиків. У свою чергу, методологічні рамки та обмеженість джерельної бази забезпечують остаточний злам між історичним процесом та документом. Відтак, реконструкція різномірної та багатовимірної структури соціального життя Запорожжя є необхідним кроком, оскільки створює “матричну” основу для заповнення даного розриву. Природньо, у цій же логіці має здійснюватись й актуалізація інформаційного потенціалу джерел, де мозаїка фактів розмічує соціальну модель в історичному просторі, збираючись в індикатор ідейно-політичних явищ. Очевидно, єдиним свідченням наявності даної конструкції є мотивація грабунку, що включала і позицію січової громади. Це виводить протоколи допитів запорожців, складені в установах Гетьманщини та на Запорожжі на центральне місце в джерельному масиві. З іншого боку, за наявності критично необхідного обсягу документальної інформації маємо підстави відзначити “самодостатність” джерельної бази у сенсі замкненості на обрану структуру, а розширення джерельного масиву може лише концептуально деталізувати проблему. Відповідно, обсяг інформаційного потенціалу документів безпосередньо залежить від концепту, закладеного в основу досліджуваної проблематики, набуваючи, таким чином, розмитих обрисів.

Ідейно-політичний вимір стосунків на Запорожжі, на нашу думку, структурується за моделлю “товариство-Кіш”, яка генерувала та каналізувала суперечності всередині громади, та де “товариство” умовно позначає всю січову спільноту, об’єднану на спільній ідейно-політичній платформі бачення майбутнього Запорожжя. Відтак, традиційна в історіографії схема взаємовідносин “сірома – Кіш” відображає радше зовнішні прояви соціальних протиріч, ігноруючи фундаментальний ідейний компонент та заводячи, таким чином, дослідницький процес у глухий кут. Іншими словами, в ідейно-політичному вимірі сірома перетворюється на “недосуб’єкт”, руйнуючи можливості реконструкції провідної ролі Січі в гайдамацькому русі. Водночас, суб’єктність товариства конкретизується передусім наявністю власної ідейної позиції як основи самоусвідомлення та самоідентифікації громади. Ідея політичного проекту Запорожжя, заснована на тягlostі історичної пам’яті про козацьку вольницю, пронизувала все соціальне життя регіону, утверджувалась в способі життя січовиків та змушувала Кіш діяти в орбіті інтересів товариства. У свою чергу, інструментарій для реалізації останніх забезпечувала інституціоналізованість товариства на політико-правовому рівні. Січовик визнавався як учасник політичного процесу, за яким закріплено виборче право, освячене традицією, що поряд з тиском сіроми як виразником інтересів товариства становило механізм впливу на позицію Коша. В той же час, чітко прослідковується деяка розмитість січової спільноти як суб’єкта: незафіксованість позиції товариства у кошовій політиці, поступове зникнення громади з політичного життя Січі за рахунок звуження виборчих прав, а також спорадична ефективність акцій непокори сіроми адміністрації.

Розгляд ідейності позиції товариства вимагає від дослідника суттєвої обережності. Адже ідея – це передусім конструкція, за допомогою якої формується та реалізується задум. За умови культивування в політичному вимірі вона, схематизуючись, набуває ідеологемного характеру. Руйнування ж останнього веде до розкладу самої ідеї, захопленої в пастку граничного опредметнення. Товариству подібна перспектива не загрожувала, з огляду на розгортання ідейності на рівні екзистенції, яка зосереджувалась у вигляді архетипів, надавала громаді, як було зазначено вище, існування в історичному просторі. Ідейність була вплетена у світогляд, систему цінностей січовика і заснована на засадах віри та історичної справедливості. Варто зауважити й далеко не останню роль у цьому процесі Запорожжя, що як протодержавне утворення виконувало роль “колиски” політичного проекту та яке хоч і не мало на меті реалізувати ідейно-політичний концепт, але створювало умови для його утвердження. Останній мав радше наддержавний характер, не співпадаючи з січовими реаліями та розвертаючи історичну логіку життя регіону на власний шлях. Водночас, як влучно підмічає М. Мамардашвілі, людина є по-справжньому живою лише за умови організації свого життя радше на підставі інтуїції, ніж на основі норм та правил [1, с. 28]. У цьому сенсі Запорожжя було єдиною живою українською територією, особливо на тлі здевальвованого політичного проекту Гетьманщини. Більше того, дослідник зауважує, що ми живі в тій мірі, в якій відроджуємо життя інших. [1, с. 290]. Так, в буднях січовика-здобичника оживали героїка минулого та здобутки колишнього Запорожжя, які вступали в резонанс з існуючим становищем, набуваючи трагічного присмаку. Тому цілком природним був конфліктний випадок, який стався весною 1754 р. між січовою старшиною та розбишаками, що скупчились біля Гарду, де при зачитуванні наказу Коша перед сіромою про утримання від грабунків, було ледь не вбито військового довбиша, а запорожці погоршливо відказували: *“от воровства якъ с турецкой, такъ и с полской сторонъ, пока славы не учинять, не перестануть”* [2, арк. 657]. У випадку ж розшукових дій з боку компанійців сіромахи погрожували: *“ежели будутъ партиями наездить, вирижемъ и вистриляемъ-де, либо совсим ихъ з степу Богового винудим”* [2, арк. 657]. З цього приводу виринає глибокий зв’язок січовика з територією як ареалом утвердження здобичницького способу життя. Самі ж Вольності розглядаються запорожцем як географічне віддзеркалення історичної пам’яті. Відповідно, зазіхання на них та подальше шматування є руйнуванням її основоположного атрибуту, а відтак – і внутрішнього світу січовика. Проте якщо боротьбу за наступ імперії на території Вольностей значною мірою взяв у свої руки Кіш, то гайдамацтво орієнтувалось на принципове розширення кордонів, чому сприяла їхня розмитість. Прагнення запорожців утвердити власний політичний проект на більшій території посилювалось принциповою несумісністю з імперією, ставлячи під сумнів ефективність її соціальної моделі. Звідси випливає й різниця в методах: якщо царат діяв у своїй традиційній логіці експансії, то розбійництво – анархічно. Водночас, на побутовому рівні успішний грабунок не міг бути реалізований без духу побратимства, на якому трималось товариство. Легкість влиття до січової

громади та спонтанність формування розбійницького загону, часто – між незнайомими людьми, об'єднаними спільною справою доповнювались азартом протистояння з командами, які направляв Кіш на пошук розбійників. Показовим в даному сенсі є епізод, який мав місце восени 1754 р. з полковником надісланою від Коша сторожової команди Дмитром Стягайлом: під час його нічного наїзду на грабіжників, частина з них втікла, решта – зі зброєю почала відбиватись, відказуючи: *“вы хочъ всею Сичу идить, то нас не возмете”* [2, арк. 576]. Намагання ж гайдамаків під час походу поховати за обрядом вбитого розбійника та пошук учасника походу, ймовірно, захопленого поляками [3, арк. 63 – 68], попри спонтанність соціальних зв'язків в рамках виступу відображають загін як фрагмент товариства, заснований на спільних світоглядно-ціннісних підвалинах.

Політика Січі стосовно гайдамацтва безпосередньо визначалась місцем інституції у моделі ідейно-політичного життя Запорожжя [4]. Кіш, не в змозі повноцінно відстоювати інтереси січової громади та залишаючись ідейно чужорідним і в той же час – безальтернативним владним осередком, гальмував реалізацію інтересів товариства. У результаті – формувалось джерело соціальної напруги, що у випадку відвертого наступу на останні вибухала у вигляді бунтівних акцій запорожців. З іншого боку, Січ забезпечувала політичний прихисток для здобичницьких виступів, якомога повніше користуючись наявними регіональними та інституційними можливостями. Так, традиційне декларування готовності до боротьби з гайдамацтвом перед вищими інстанціями, підкріплене розшуково-каральними заходами, часто в зовнішньому списуванні Запорожжя доповнювалось формулою *“о чемъ въвесь Кош засвидетельствовать можетъ”* [5, арк. 335], чим демонструвалась колективна відповідальність січової громади за доброчесність звинувачуваних запорожців. При цьому пошук розбійників Запорожжям здійснювався лише під впливом зовнішніх претензій в режимі реагування, задоволення яких, як правило, відбувалось в рамках політичного маневру. Водночас, у часи Коліївщини при набутті грабіжницькими походами тотального характеру Запорожжя було змушене зосередитись переважно на спробах загального попередження грабунків, виявляючи безпорадність перед товариством, в якому розчиняється сірома як найбільш послідовний виразник його інтересів. Поширена ж практика взяття на поруки грабіжників [6, арк. 185], а то й взагалі – їхнє звільнення під тиском громади [6, арк. 180] у поєднанні з можливістю присяги запорожцями на Січі розлучитись із грабіжницьким минулим задля прощення їм вини [2, арк. 659], свідчила про відносні можливості Коша впливати й на сірому. Це малює Запорожжя як арену протистояння інституційного та ідейного компонентів, де останній завжди брав гору. Становище Коша з даного приводу відображає епізод, який стався з козаком канівського куреня Семеном Чубом. Той 25 лютого 1762 р. свідчив у Коші, що під час перебування у фортеці Св. Єлизавети за дорученням Запорожжя мав розмову з обер-аудитором канцелярії Новосербського корпусу М. Нелюбовим, де чиновник, натякаючи на неефективну боротьбу Січі з гайдамацтвом, скрушно зауважив: *“караете-де злодеи малихъ, да не скараете великого, которій-де над вами команду имеетъ”* [7, арк. 8 зв.]. Кіш цього так не залишив, направивши обурливі скарги до вищих інстанцій на *“непристойные и огорчительные речи”* посадовця [7, арк. 9]. Вочевидь, Запорожжя не втрачало будь-якої нагоди відбілити свою репутацію борця з розбійництвом. З іншого боку, мова йшла про неповагу до Коша як владної інституції, що було взагалі неприпустимим.

Концептуальний характер грабунку може бути проаналізований шляхом з'ясування структури соціальної мотивації розбою. В історіографії чільне місце здобичницьких мотивів серед спонукань січовика до розбою нині є емпірично доведеним фактом [8, с. 307]. Водночас, варто погодитись з І. Василенко [9], яка, йдучи услід за П. Штопкою [10], розглядає соціальну мотивацію як соціальне динамічне поле, що, власне, й визначає рухливість структури мотивів грабунків. По суті, можна виділити прагматичний та ідейний компонент здобичницького мотиву, які в конкретно-історичному контексті та соціально-політичному вимірі демонструють постійну зміну співвідношення. Звідси – маємо підстави виокремити два рівні мотивації: індивідуально-груповий та ідейно-політичний. На індивідуально-психологічному рівні грабунки здійснюються, а на груповому – посилюється, суто на підставі світоглядних переконань та ціннісних установок гайдамаків і має в своїй основі прагматичну складову. Ідейно-політичний компонент за даних умов слугує радше загальним тлом розбою, виявляючись, зокрема, у використанні в походах військової символіки та маючи спрямованість на утвердження здобичницького способу життя в регіоні. Мотивація грабунків досягає другого рівня під впливом соціального моменту, що надавав існуванню Запорожжя потенційно можливого буття, як в часи Коліївщини. Відтак, прагматичний компонент отримує значною мірою фоновий характер, а ідейно-політичний концепт опредметнюється в походах січовиків, перетворюючись на рушійну силу виступів. Індикатором цих процесів є, зокрема, намагання січовика-здобичника легітимізуватись в соціально-історичному просторі з перспективою його подальшого розширення. Так, використання корогів в гайдамацьких походах, що в період соціальних вибухів на Правобережжі набуло масового характеру, залучення атрибутів влади [11, арк. 15] та традиційне структурування грабіжницьких загонів за військовим зразком [3, арк. 63 – 68], і взагалі – позиціонування гайдамаками себе як продовження Війська Запорозького [12, арк. 506 – 507] надавали виступам державотворчих рис. Скарга ж часів Коліївщини прогнінського полковника Федора Великого Кошеві на сіромах, які, вимагали видачі *“ручницъ и дозволения имъ идти в Польшу на грабительство”* [11, арк. 125] є свідченням спроби товариства каналізувати сплеск ідейності на інституційному рівні, отримуючи додаткову легітимізацію походам. Водночас, суто бандитський, асоціальний характер гайдамацтва, що впливає з політико-правової оцінки руху, в рамках ідейно-політичного концепту втрачається, диференціюючись, з виділенням в потоці грабунків люмпенізованого, маргінального та кримінального елементу. Останній спектрально відокремлюється від загальної логіки та ритміки розбоїв, не визначаючи її, а то й узагалі випадаючи з потоку походів у вигляді кримінальних епізодів на території самих Вольностей. Асоціальність запорозького гайдамацтва полягала радше в руйнуванні соціальної матерії

імперського організму та відтак – у своєму, як вже зазначалось, об'єктивно анархічному характері. Отже, запорозьке гайдамацтво як ідейно-політичний концепт набуло серйозної ваги, акумулюючи історичну пам'ять і зв'язуючи поривання громади, та топологічно розгортається на рівні архетипів у вимірі, який у філософській думці визначається як вічний стан [1, с. 290], де минуле, теперішнє та майбутнє набувають статусу хронологічних умовностей, а то й взагалі міняються місцями, забезпечуючи тяглість та тривкість історичного буття. Так, ідейно-політична реальність, в якій обертався запорожець, слугувала віртуалізованим містком між життям на Січі і сусідніми українськими землями, прокладаючи шлях гайдамацтву до майбутнього Запорожжя, до історичних кордонів, де зливається героїчне минуле та розшматоване сьогодення.

Підсумовуючи, маємо відмітити безпосередню залежність між концептуальним характером запорозького гайдамацтва та його ключовою роллю в соціальних рухах того часу. Базовий концепт теми займає центральне місце в дослідницькому процесі, визначаючи самодостатність джерельної бази та конкретизуючись в ідейно-політичній моделі Запорожжя, де товариство позиціонується як повноцінний суб'єкт зносин, а Кіш – як його інституційне продовження. У свою чергу, грабунки є проявом, і водночас – умовою існування як даної схеми стосунків, так і всієї громади, а природа розбою реконструюється шляхом структурування соціальної мотивації виступу. Відтак, у дослідницькому плані існують достатні підстави для побудови концептуалізованого міфу запорозького гайдамацтва. На ідейному ж рівні означений концепт продемонстрував свою життєвість тим, що він не зник навіть після ліквідації Січі, кристалізувавшись у вигляді архетипу соціальної поведінки.

Джерела та література

1. Мамардашвили М. Психологическая топология пути. М. Пруст "В поисках утраченного времени" / М. Мамардашвили – СПб: РХГУ – журнал "Нева", 1997. – 411 с.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734 – 1775 / [упоряд. Л. З. Гісцова та ін.]. – К.: ЗАТ ВІПОЛ, 1998. – (Джерела з історії українського козацтва). Т. 3. – 2003. – 951 с.
3. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі – ЦДІАУК) – Ф. 56 – Оп. 3. – Спр. 878.
4. Докладніше див.: Барановський О. А. Політика Нової Січі щодо запорозького гайдамацтва: джерелознавчий аналіз / О. А. Барановський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. XXXVI. – С. 308 – 312.
5. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734 – 1775 / [упоряд. Л. З. Гісцова та ін.]. – К.: Білоцерківська книжкова фабрика, 1998. – (Джерела з історії українського козацтва). Т. 1 – 1998. – 696 с.
6. ЦДІАУК – Ф. 229 – Оп. 1. – Спр. 228.
7. ЦДІАУК – Ф. 229 – Оп. 1. – Спр. 104.
8. Мільчев В. І. Соціальна історія запорозького козацтва кін. XVII-XVIII ст.: джерелознавчий аналіз / В. І. Мільчев – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. – 369 с.
9. Василенко І. В. Концепция социальной мотивации: методологический анализ: Дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11 / Василенко Инна Викторовна – Волгоград, 1999. – 373 с.
10. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка / [Пер. с англ., под ред. В. А. Ядова] – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
11. ЦДІАУК – Ф. 229 – Оп. 1. – Спр. 227.
12. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: збірник документів / [під ред. І. Бутича та Ф. Шевченка] – К.: Наукова думка., 1970. – 658 с.

Барановский А. А. Запорожское гайдамачество как концептуальная основа идейно-политической жизни Новой Сечи.

В статье исследуется проблема разбойнических походов запорожцев на протяжении XVIII ст. как индикатора идейно-политической жизни на Сечи. Структурируется соответствующая система социальных отношений и доказываается субъектность запорожского общества – последовательного защитника собственного политического проекта. Рассматривается практическое измерение внутрисечевых отношений в форме определения базовых позиций по отношению к гайдамачеству и путей их реализации. Очерчивание концепта непосредственно формирует специфический характер самодостаточности источниковой базы.

Ключевые слова: Новая Сечь, гайдамачество, концепт, сечевое общество, идейно-политическая реальность, протокол допроса, самодостаточность источниковой базы.

Baranovskiy O. A. Zaporizhzhya hajdamak movement as coceptual basis of idea-political life of New Sich

The article researches the problem of Zaporizhzhya hajdamak robberies during the XVIII cent. as indication of idea-political life of New Sich. The corresponding structural system of social relations and cossack society as it's subject – consistent defender of political project of Zaporizhzhya was analyzed. The basic hajdamak positions of local community and means of their realizaton in practice was elucidated. The concept directly forms the particular character of selfsufficiency of source basis.

Keywords: New Sich, hajdamak movement, concept, Zaporizhzhya cossack community, idea-political real, record of interrogation, selfsufficiency of source basis.